

Obszar specjalny NKWD w bykowniańskim lesie jako przedmiot antysowieckiej propagandy w okresie wojny niemiecko-sowieckiej

Mykoła Brywko

numer ORCID: 0000-0002-7959-8505

Państwowy Rezerwat Historyczno-Memorialny „Groby Bykowni” (Kijów, Ukraina)

Streszczenie

Opracowanie dotyczy ogólnoeuropejskiej kampanii propagandowej rządu nazistowskich Niemiec opartej na demaskowaniu represyjnej polityki sowieckiego reżimu totalitarnego w Kijowie. Na podstawie publikacji w europejskich i ukraińskich czasopismach staram się określić, jaką rolę w antysowieckiej propagandzie w okresie wojny niemiecko-sowieckiej odegrał obszar specjalny NKWD w bykowniańskim lesie. Opisuję wiele środków masowego przekazu i inne źródła historyczne, przede wszystkim ulotkę propagandową z 1943 roku, która nie tylko wpisuje największe miejsce pochówku ofiar stalinowskiego terroru w system represji politycznych, lecz także pozwala określić główne kierunki propagandy dotyczącej ujawniania sowieckich zbrodni, w tym zwłaszcza na przykładzie obszaru specjalnego NKWD w bykowniańskim lesie. Korzystając z dostępnych archiwaliów, analizuję sprawę karną uczestnika prac poszukiwawczo-ekshumacyjnych – mieszkańca wsi Bykownia, którego sądzono w związku z odkryciem miejsca pochówku ofiar stalinowskich represji politycznych – a także zastanawiam się nad rolą, jaką w antysowieckiej propagandzie nazistowskiej przydzielono mieszkańcom wsi Bykownia.

Brytyjski dyplomata lord Arthur Ponsonby w swojej książce z 1928 roku *Kłamstwa czasów wojny* (Ponsonby, 2022) wyłożył podstawowe zasady wojennej propagandy, które w czasach współczesnych usystematyzowała Annie Morelli (Morelli, 2001). Wśród nich znalazła się zasada „wróg celowo popełnia złe czyny”, którą można też ująć jako „przywódca naszego przeciwnika jest z natury zły”. Formułując te zasady, Arthur Ponsonby nie mógł wiedzieć, jak bardzo zyskają na aktualności i jak trafnie będą odzwierciedlać propagandę reżimów totalitarnych, w tym reżimu sowieckiego, naruszających prawne podstawy życia demokratycznych społeczeństw.

Istnieje wiele definicji słowa „propaganda”, jednak w kontekście tej pracy należy ją rozumieć jako pewną formę komunikacji, która wyraża się w szerzeniu faktów, argumentów, pogłosek i innych informacji w celu wywarcia wpływu na opinię publiczną lub postawy społeczne, a działania te służą interesom podmiotu szerzącego propagandę (Wasyłyszyn, 2016, s. 100). Propaganda zawsze była szeroko wykorzystywana przez reżimy totalitarne, nie tylko współczesne, lecz także te istniejące na progu II wojny światowej i w jej trakcie, w tym szczególnie podczas niemiecko-sowieckiej wojny w latach 1941–1945.

Historiograficzny dyskurs na temat propagandy opisującej represje polityczne jest od dawna obecny w naukach historycznych. Problem ten został gruntownie przeanalizowany np. w artykułach Siergieja Kropaczewa (2011a, 2011b), O. Popowej (2011), Mykoły Brywki (2016, 2018) i innych autorów. O. Majewskij, M. Mychajluk, D. Tytarenko, J. Smelian-ska, I. Szczupak, S. Iwanow, D. Welch, E. Król, M. Stout, J. Baird, J. Herf i A. Rhodes zajmowali się różnymi przejawami niemieckiej propagandy w trakcie II wojny światowej. Wymienieni badacze pisali także o dokumentowaniu zbrodni NKWD i miejsc pochówku ofiar represji politycznych. Majewskij (2017) np. skupił się na niemieckiej kampanii propagandowej, która ujawniła zbrodnie NKWD w Winnicy, przy czym wykorzystał w tym celu nie tyle tradycyjne media, ile plakaty, karykatury i ulotki. John-Paul Himka (2013) opisał proces demaskowania zbrodni NKWD dokonanych latem 1941 roku we Lwowie i w 1943 roku w Winnicy na podstawie publikacji w gazecie „Krakiwski wisti”.

W tym kontekście należy również wspomnieć prace Sergiusza Stelnykowicza (2014), Niła Krasa (właśc. Sołomona G. Wajnsztiejna) (2016), Ołeha Melnyczuka i Wadyma Dowganiuka (2020), Eugeniusza Króla (2006), Kennetha F. Ledforda (2012), Radosława Morawskiego (2013), Andrzeja Kunerta (2021), Thomasa Urbana (2019), Oksany Kornilowej (2021), Vladimira Kiknadze (2021). Jednocześnie w badaniach nad propagandą, która opierała się na demaskowaniu prześladowań politycznych w związku z obszarem specjalnym NKWD w bykowniańskim lesie pod Kijowem, występują pewne luki. Uniemożliwia to historykom dokładny opis jednego z największych miejsc pochówku ofiar stalinowskich represji z lat 1937–1941. Trudności te wynikają przede wszystkim z braku badań źródłowych.

Celem pracy są przestudiowanie i próba analizy dostępnych publikacji z 1941 roku, zamieszczonych w europejskich i ukraińskich środkach przekazu kontrolowanych przez niemieckie władze okupacyjne, na temat jednego z największych miejsc pochówku ofiar stalinowskich represji politycznych w bykowniańskim lesie pod Kijowem jako przedmiotu antysowieckiej propagandy.

Wraz z wybuchem wojny między nazistowskimi Niemcami a Związkiem Sowieckim propaganda, która miała interpretować zdarzenia w świetle korzystnym dla jednej ze stron, włącznie z ujawnianiem zbrodni wroga, stała się jednym z ważnych elementów starcia.

W zarządzeniu szefa sztabu Naczelnego Dowództwa Niemieckich Sił Zbrojnych O propagandzie w trakcie ataku na Związek Sowiecki z 6 czerwca 1941 roku ukazano nowe sposoby jej uprawiania, lecz także zwrócono uwagę, że:

przeciwnikiem Niemiec nie są narody Związku Sowieckiego, lecz wyłącznie żydowsko-bolszewicki rząd sowiecki ze wszystkimi podległymi mu pracownikami i Partia Komunistyczna; [...] w odniesieniu do całej ludności na podbitym przez siebie terytorium Sowietów zawsze stosowali i nadal stosują politykę niczym nieograniczonej przemocy (Sucharew, 1989, s. 561).

Później w Dodatkowych wytycznych dot. stosowania propagandy w Ukrainie z 16 grudnia 1942 roku podano, że należy „coraz silniej przywoływać wspomnienia o zagłodzeniu milionów ludzi na śmierć, o 20 latach ciągłej walki bolszewików z ukraińskim chłopstwem w celu jego wyniszczenia” (Tytarenko, 2010, s. 480). Wiązało się to z ujawnieniem zbrodni NKWD i miejsc pochówku ofiar represji politycznych.

Był to nowy trend. Nazistowscy ideolodzy zdawali sobie sprawę, że ich głównym wrogiem będzie ideologiczna machina komunizmu, dlatego jeszcze przed 1939 rokiem tworzono w Niemczech podstawy antysowieckiej propagandy. Jeden z najbardziej wymownych przykładów to umieszczenie na wystawie z 1937 roku plakatu *Bolszewizm bez maski* (Majewskij, 2018, s. 90). Nazistowska propaganda konsekwentnie napędzała strach przed bolszewizmem, także w okresie między 1939 a 1941 rokiem. Bardzo pomocne w tej kwestii były plakaty polityczne, takie jak praca Hansa Schweitzera *Zwycięstwo albo bolszewizm*, która miała usprawiedliwić wojnę Niemiec ze Związkiem Sowieckim, czy plakat nieznanego autora *Bolszewizm to niewola, przemoc, masowe mordy i zniszczenie* (s. 94). Co więcej, raporty z ekshumacji ofiar stalinowskich represji były raczej obszerne, szczegółowe i wiarygodne, a co najważniejsze – gruntownie przemyślane (Morawski, 2013, s. 13). Dotyczy to odkryć masowych grobów w Katyniu, Winnicy, i częściowo także we Lwowie.

Szybka ofensywa niemieckich wojsk na początku wojny, która wybuchła 22 czerwca 1941 roku, i przepełnienie więzień we wschodniej Galicji przyspieszyły represje przeciwko „wrogom ludu”, które sowiecki reżim totalitarny podjął z nowym zapałem. 23 czerwca ludowy komisarz bezpieczeństwa państwowego W. Mierkułow wydał rozkaz nr 2445/M, w którym określał, jakie działania mają zostać podjęte w sprawie więźniów, przy czym kładł nacisk zarówno na ich ewakuację na wschód, jak i na sporządzanie list osób do rozstrzelania (Nakaz No. 2445/M..., 1994). Te wytyczne uzupełnił rozkaz naczelnika zarządu więziennictwa NKWD w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej, kapitana bezpieczeństwa państwowego Filipowa (Bilas, 1994, s. 222). Te i podobne rozkazy przyspieszyły masową eksterminację osób represjonowanych przez NKWD w całej Ukrainie.

Zbrodnie NKWD „zszokowały” niemieckie wojsko i samych Ukraińców, co natychmiast wykorzystała niemiecka propaganda, ukazując zbrodniczą naturę bolszewizmu. Po zajęciu Lwowa 30 czerwca 1941 roku pojawiły się pierwsze propagandowe listy, notatki i inne publikacje demaskujące zbrodnie bolszewickiego reżimu. 20 sierpnia tego roku por. Lorenz Wechter napisał w liście do przywódcy politycznego z Neunkirchen:

Naprawdę nie potrafię opisać tego, co widzieliśmy we Lwowie. Było dużo gorzej, niż donosiły niemieckie gazety. Trzeba to było zobaczyć na własne oczy. Sam smród rozkładających się trupów, niosący się daleko poza mury więzienia, przyprowadził mnie o mdłości. A ten widok! Setki potwornie okaleczonych trupów mężczyzn, kobiet i dzieci (Diewerge, 1941).

Ponadto 6 lipca 1941 roku w niemieckiej gazecie „Völkischer Beobachter” (Monachium) opublikowano artykuł *Unvorstellbare Greuel der befreiten Ukraine* [Niebywałe okropności w wyzwolonej Ukrainie] opatrzony zdjęciami ofiar sowieckich represji we Lwowie (*Unvorstellbare Greuel...*, 1941, s. 1). Podobne teksty ukazały się także w tytułach austriackich: „Znaimer Tagblatt”, „Wiener neueste Nachrichten”, „Illustrierte Kronen Zeitung”, „Das kleine Volksblatt”, polskojęzycznych: „Goniec Krakowski”, „Dziennik Radomski” oraz w ukraińskojęzycznej polskiej gazecie „Krakiwski wisti”. W okupowanej Ukrainie podobny artykuł pojawił się nawet wcześniej, bo już 5 lipca, we lwowskiej gazecie „Ukraiński szcudenni wisti” (U Lwiwskich..., 1941, s. 2). Ujawniono w nim prawdę o zbrodniach sowieckiego rządu i po raz pierwszy podano nazwiska zamordowanych ofiar represji. Temat zbrodni NKWD we Lwowie podjęto także w kolejnych wydaniach tego czasopisma.

Największy wysyp szczegółowych materiałów propagandowych na temat zbrodni NKWD i sowieckich władz nastąpił jednak w 1943 roku, zwłaszcza w związku z tematem miejsc pochówku ofiar w Katyniu, a później w Winnicy. Mowa tu zatem nie tylko o bardzo istotnych z punktu widzenia

krytycznej analizy źródeł broszurach *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn* (1943) i *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza* (1944), lecz także o licznych artykułach i raportach w propagandowych gazetach brukowych, audycjach radiowych, kronikach filmowych i filmach dokumentalnych.

11 kwietnia 1943 roku niemiecka agencja informacyjna „Transocean” podała wiadomość o strasznym odkryciu niemieckich żołnierzy, związanym ze zbrodniami NKWD w lesie katyńskim (Morawski, 2013, s. 13), a 13 kwietnia pojawił się w tej sprawie oficjalny komunikat, przekazany przez rozgłośnię radiową Grossdeutscher Rundfunk w Berlinie i niemiecką agencją prasową DNB. W ten sposób Joseph Goebbels, minister propagandy i oświecenia publicznego Rzeszy, wykorzystał okazję do włączenia sprawy Katynia, a później także Winnicy, do działań w ramach „propagandy pesymizmu”, które rozpoczęto po Stalingradzie. Znaczenie tej akcji poświadcza wpis z dziennika Goebbelsa, w którym czytamy: „Niestety nie poczyniłem żadnych postępów w sprawie propagandy na okupowanych terenach wschodnich i w Związku Sowieckim” (Korniłowa, 2021).

Goebbels chciał dotrzeć do trzech grup odbiorców: Polaków, a w sprawie Winnicy także Ukraińców, by zmobilizować ich do walki u boku Niemców przeciwko nacierającej Armii Czerwonej; aliantów zachodnich, by zasiać niezgodę między nimi i ich sowieckim sojusznikiem; narodu niemieckiego, by zahartować go i skłonić do coraz większych wysiłków obronnych przez wzbudzenie strachu przed skutkami sowieckiego zwycięstwa (Ledford, 2012, s. 586).

W tym kontekście ważna jest propozycja Hansa Meyera, by umożliwić polskim dziennikarzom udział w oględzinach grobów w Katyniu i przedstawić tę zbrodnię światu jako „niezbity dowód na to, że bolszewizm gotów jest zrealizować swoje cele bestialskimi środkami” (Adamska, 2021, s. 201). Ponadto kampanią bezpośrednio interesował się sam Adolf Hitler, który nalegał na to, „aby sprawę tę wykorzystać na całym świecie przy użyciu wszystkich dostępnych środków” (s. 209; *The Katyn Forest Massacre...*, 1952, s. 1339).

W praktyce jedna z pierwszych i najliczniejszych delegacji do katyńskich grobów składała się z dziennikarzy, głównie z krajów neutralnych, co według Niemców było podyktowane troską o bezstronną ocenę sytuacji (Wolsza, 2018, s. 16). Znani pisarze, naukowcy i fotoreporterzy z różnych krajów, którzy także odwiedzili Katyń, byli „porażeni” zbrodniami sowieckiego reżimu. Na przykład polski pisarz Jan Emil Skiński (1894–1956) zanotował, że to, co zobaczył, „przekracza swą grozą najśmielsze fantazje” (s. 17).

Rozpoczynając kampanię demonizowania Związku Sowieckiego, Goebbels zasadniczo starał się włączać do obiegu szczególnie makabryczne zdjęcia z ekshumacji i sekcji zwłok. Widać to np. w filmie dokumentalnym *Im Wald von Katyn* (Hippler, 1943) i innych propagandowych kronikach filmowych oraz w magazynach ilustrowanych, takich jak polsko-

języczny dwutygodnik „Sygnał”, gdzie na trzech stronach zaprezentowano całą serię zdjęć (Król, 2006, s. 418). Podobną taktykę wykorzystano w broszurach *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn* (1943), *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza* (1944) i *Der Massenmord im Walde von Katyn: Ein Tatsachenbericht auf Grund amtlicher Unterlagen* (1943), w których stwierdzono, że Katyń „zostanie zapamiętany jako największy i najbrutalniejszy masowy mord w dziejach świata, ale to tylko jeden – choć szczególnie drastyczny – przykład żydowsko-bolszewickiej praktyki zabijania” (Ledford, 2012, s. 587).

Podobne strategie opisu miejsc pochówku ofiar w Katyniu, a później także Winnicy, da się zauważyć w licznych publikacjach niemieckich: „Völkischer Beobachter”, „Znaimer Tagblatt”, „Gumbinner allgemeine Zeitung”, „Neue Vetschauer Zeitung”, „Ukrajinskyj Wisnyk”; austriackich: „Neue Werte am Inn”; czy ukraińskojęzycznych: „Winnycki Wisti”, „Nowe ukrajinske słowo”, „Nowe Zaporizżia”, „Nowa doba” i „Nowe Żyttja”.

Coś podobnego można było zaobserwować już w 1941 roku w przypadku Lwowa, choć na mniejszą skalę.

Jeśli chodzi o relacjonowanie odkrycia masowych grobów w bykowniańskim lesie koło Kijowa (na terenie obszaru specjalnego NKWD), w tym przypadku występują pewne ograniczenia i osobliwości. Należy zauważyć, że obszar specjalny został oficjalnie utworzony na mocy decyzji prezydium Rady Miejskiej Kijowa z dnia 20 marca 1937 roku (Protokół zasedania Prezydium Kyjiwśkoji miśkoji rady..., 1937, s. 15) i funkcjonował od połowy lata 1937 do września 1941 roku włącznie. To tam pod osłoną nocy w uprzednio przygotowanych dołach na terenie wielkości ok. 5,3 ha potajemnie zakopano zwłoki pomordowanych w kijowskich więzieniach w ramach represji politycznych. Jak odnotowuje Andrij Amons, na terenie obszaru specjalnego pochowano co najmniej 35 tys. ofiar, w tym nie tylko znane i zasłużone postaci, lecz także znaczną liczbę rolników, robotników i innych osób (Amons, 2017, s. 201).

Pamięć o nich przetrwała do dzisiaj, mimo wysiłków totalitarnego reżimu sowieckiego, by ukryć tę zbrodnię i zrzucić winę na innych. 15 lipca 1988 roku na terenie obszaru specjalnego NKWD w bykowniańskim lesie odbył się pierwszy wiec dla uczczenia pamięci ofiar represji politycznych. 21 września 2012 roku w obecności prezydentów Polski i Ukrainy nastąpiło uroczyste otwarcie Państwowego Memoriału Ofiar Totalitaryzmu z lat 1937–1941, przy którym co roku w maju czci się pamięć ofiar totalitaryzmu.

Memoriał odwiedziło wielu dostojników państwowych i kościelnych z różnych krajów Europy. W 2001 roku do Bykowni przybył papież Jan Paweł II, a w 2015 i 2020 roku – prezydent Polski Andrzej Duda (Prezydent Republiki Polscza..., 2015, 2020). Z kolei 2 października 2022 roku groby pomordowanych odwiedziła wicemarszałek Sejmu RP Małgorzata Gosiewska (Wizyt do Zapowidnyka..., 2022).

Działalność pracowników Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Groby Bykowni” – obejmująca wystawy plenerowe (np.

„Bykownia 1937–1938. Polska linia”, „Przeprawa przez kijowski Styks”), wykłady oraz projekty informacyjne i edukacyjne, takie jak zainicjowany w 2017 roku projekt elektronicznych pocztówek *Tragedia Bykowni. Imiona z bezimiennych grobów* (Bykiwnianśka trahedija..., 2022), artykuły z serii „Z kart bykowniańskiej martyrologii” czy nagrania z cyklu „Portrety z Bykowni” umieszczane na kanale YouTube Rezerwatu – przyczynia się do zachowania pamięci o represjonowanych.

Zachowanie pamięci o represjonowanych przez stalinowski reżim dotyczy także wspomnienia ofiar, które były obywatelami innych państw, głównie Polski. W wyniku wykonania przez organa NKWD zbrodniczej uchwały Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 roku (Siekrietnyje dokumenty..., 1993, s. 19) zastrzelono, a następnie pochowano 21 857 obywateli polskich (s. 20), choć Andrij Amons, powołując się na wspomnianą wyżej uchwałę, określa liczbę zamordowanych na 25 700 osób (Amons, 2022, s. 154). Mordy miały miejsce nie tylko w Katyniu, Miednoje, Charkowie i Chersoniu, lecz także w Kijowie, o czym świadczą szczątki obywateli polskich znalezione na terenie obszaru specjalnego w bykowniańskim lesie podczas prac poszukiwawczo-ekshumacyjnych już w 1971 roku (Kisielow, 1990, s. 5). Do 2007 roku odkryto szczątki co najmniej 1488 Polaków (Kola, 2012, s. 21). To tylko część represjonowanych obywateli polskich z tzw. Ukraińskiej Listy Katyńskiej, która zawiera dane personalne 3435 osób. W 1940 roku sporządził ją naczelnik I Wydziału Specjalnego NKWD Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej F. Cwietuchin, a odnaleziono ją w Wydzielonym Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie (Filimonichin, 2022, s. 360–361).

Wojska niemieckie zajęły Kijów 19 września 1941 roku, a już dwa dni później, 21 września, przy pomocy miejscowej ludności ze wsi Bykownia przeprowadziły prace poszukiwawczo-ekshumacyjne w miejscu pochówku represjonowanych, na terenie obszaru specjalnego. Tydzień później niemieckie władze okupacyjne zaczęły informować w środkach masowego przekazu o odnalezionych grobach ofiar represji politycznych. Najszerzą sławę zyskał artykuł korespondenta wojennego A. Petera Kollmusa, którego tekst większość badaczy zna z publikacji w gazecie „Berliner Börsen-Zeitung” (Berlin). Autor ten pisał:

W niedzielę 21 września 1941 roku niemieccy żołnierze przypadkiem odkryli jeden z masowych grobów, w których kaci z GPU zakopali swoje współczucia godne ofiary. Porucznik H. z podwładnymi [...] natknęli się na samotną chatkę w środku lasu w okolicy niewielkiego jeziora Rybne. [...] Niedaleko stamtąd żołnierze odkryli teren otoczony wysokim drewnianym płotem.

[...] Po kilku minutach żmudnego kopania, na głębokości około pół metra, natrafiono na fragmenty ubrań, co wszystkich zdumiało; rozniósł się silny smród rozkła-

du. Straszliwe znalezisko! Łopaty uderzyły w martwe ciała, ohydne okaleczone trupy. Odnaleziono miejsce mordów GPU.

Trzecia próba w innym miejscu, na terenie około 15 tys. metrów kwadratowych, przyniosła te same rezultaty. Ponownie odkryto ciała zabitych z nieludzkim okrucieństwem przez katów z GPU. [...] jesteśmy przekonani, że cały ten teren to jeden wielki grób, w którym kierownictwo GPU z Kijowa najpewniej kazało zakopać setki zamordowanych kobiet i mężczyzn (Kollmus, 1941c, s. 3).

Należy przy tym zauważyć, że większość badaczy błędnie datuje artykuł Kollmusa na 29 września 1941 roku, choć to wydanie ukazało się 30 września, na co zwrócili uwagę Karel Berkhoff (Berkhoff, 2015, s. 63) i Jurij Szapował (Szapował, 2017, s. 58). Sama gazeta nie była ani krajowa, ani partyjna, lecz poświęcona głównie sprawom finansów i ekonomii, a jej nakład wynosił zaledwie 42 tys. egzemplarzy, gdy tymczasem partyjna gazeta „Völkischer Beobachter” w 1940 roku miała około milionowy nakład.

29 września 1941 roku artykuł korespondenta wojennego A. Petera Kollmusa ukazał się jednak także w innych środkach masowego przekazu. Tekst artykułu *GPU-Morde auch in Kiew aufgedeckt* (Kollmus, 1941b, s. 7), który został zamieszczony w dodatku „Neuelte Zeitung” (nr 190) do austriackiej gazety „Innsbrucker Nachrichten”, całkowicie pokrywa się z tekstem Kollmusa. Taki sam artykuł opublikowano także m.in. w „Wiener Neueste Nachrichten” (Wiedeń, Austria) (Kollmus, 1941a, s. 2) – w obu gazetach pod tą samą datą, 29 września.

Artykuły z prasy holenderskiej są równie cennym źródłem, jeśli chodzi o informowanie o zbrodni NKWD w Bykowni. Gazeta „Nieuwe Apoldoornsche Courant” donosiła 29 września 1941 roku, że odnaleziono kolejne miejsce pochówku, a cała okolica była jednym wielkim grobem. Według lokalnego mieszkańca już w 1939 roku wstęp na ogrodzony obszar był zabroniony (Ontzettende..., 1941a, s. 1). Ten sam materiał opublikowano w „De Limburger” (Ontzettende..., 1941b, s. 1) i „De Banier” (Ontzettende..., 1941c, s. 1) 30 września 1941 roku. Podobny artykuł ukazał się 11 października 1941 roku w słowackiej gazecie „Stajerski Gospodar” (GPU-Morde..., 1941, s. 8).

W ukraińskich publikacjach okupacyjnych także nie pominięto tematu miejsc pochówku w bykowniańskim lesie. Już 4 października 1941 roku gazeta „Lwivski wisti” opublikowała artykuł *Zwirstwa enkawedystiw u Kyjewi*, który był zasadniczo powtórzeniem tekstu korespondenta wojennego Petera Kollmusa, łącznie z cytatem z jego obserwacji: „Przed jakiś czas staliśmy zszokowani nad otwartym grobem, po czym opuściliśmy to straszliwe miejsce pogrążeni w zadumie” (Zwirstwa..., 1941a, s. 3). Identyczny artykuł ukazał się 16 października 1941 roku w łuckiej gazecie „Ukrajinskyj hołos” (Zwirstwa..., 1941b, s. 2), 18 października

w „Rohatynskim słowie” (Zwirstwa..., 1941c, s. 1), a 26 października w „Naszyc Wistiach”.

Mieszkańcy Kijowa i badacze lepiej znają artykuł „Szlachom morduwań”, który ogłoszono 8 października 1941 roku w gazecie „Ukrajinske słowo” (Szlachom, 1941, s. 2). Jest on nieco krótszy, lecz oparty na tym samym materiale Petera Kollmusa. Opisano w nim krótko przebieg otwierania grobów ofiar represji politycznych w bykowniańskim lesie.

Pojawiły się również krótsze wzmianki na temat straszego odkrycia niemieckich władz okupacyjnych w Bykowni. 29 września 1941 roku niemiecka „Rheinsberg Zeitung” (Rheinsberg) wydrukowała notatkę GPU. *Morde in Kiev*, w której, powołując się na Petera Kollmusa, opisano otwarcie grobów ofiar sowieckiego reżimu pod Kijowem z 21 września (GPU..., 1941a, s. 2).

Stosowne wzmianki pojawiły się także w niemieckich gazetach „Teltower Kreisblatt” (Berlin) (GPU..., 1941b, s. 2), „Baruther Anzeiger” (Baruth) (GPU..., 1941c, s. 2) i „Briesetal-Bote” (Berlin) (Die GPU..., 1941, s. 4), w polskim „Gońcu Krakowskim” (GPU szalało..., 1941, s. 1) i w tytułach ukraińskich, np. notatka *Ubywstwa w Kyjewi* [Mordy w Kijowie] 5 października 1941 roku w „Żowkiwskich wistiach” (Ubywstwa..., 1941, s. 2).

W wymienionych artykułach znalazła się nie tylko informacja o odkryciu grobów, lecz także relacja mieszkańca Bykowni, który miał „potwierdzić” fakt dokonania zbrodni przez NKWD. Semen Ksenofontowicz Dombowskyj (Dembowskyj), strażnik w obozie pionierów, który brał udział w pracach poszukiwawczo-ekshumacyjnych w bykowniańskim lesie, przewija się przez niemal wszystkie wspomniane relacje. Dombowskyj miał powiedzieć władzom niemieckim:

wspomniany teren został odgrodzony już w 1939 roku; nikt nie mógł tam wejść, bo strzegło go 12 strażników. [...] Wejścia do katowni GPU pilnowano dzień i noc, a złe psy nie pozwalały nikomu się zbliżyć (Zwirstwa..., 1941a, s. 3).

I dalej:

w ostatnich dniach bolszewickiego terroru jeździło tam mnóstwo ciężarówek NKWD, którymi przywożono ciała pomordowanych (Szlachom, 1941, s. 2).

Pewnym źródłem wiedzy na temat obszaru specjalnego NKWD w bykowniańskim lesie w odniesieniu do informacji podawanych w środkach masowego przekazu są dokumenty archiwalne dotyczące sprawy karnej samego Semena Dombowskiego, który zeznał podczas przesłuchania 22 kwietnia 1945 roku:

Niemiec zmusił mnie i dziesięciu innych jeńców wojennych do odkopania jednego grobu. Gdy odkopaliśmy go na głębokość około metra, natrafiliśmy na koc. Gdy ten Niemiec to zobaczył, nie kazał nam dalej kopać, lecz zasypać grób z powrotem ziemią (Archiwno-kryminalnoje dzieło No. 3473 po obwinieniu Dombowskiego..., 1945, s. 13v).

27 stycznia 1989 roku córka Semena, Antonina Semeniwna Dombowska, uzupełniła zeznanie ojca, oświadczając:

opodał wejścia na ten teren znajdowały się już odsłonięte groby, w których było widać ludzkie szczątki. [...] Niemcy zaproponowali naszej rodzinie, żebyśmy zaczęli kopać w wybranym przez nich miejscu. Wskazali nam niewielki obszar świeżo poruszonej ziemi i kazali kopać. Dokopałam się na głębokość bagnetu łopaty, gdy na coś natrafiłam. Po oczyszczeniu tego miejsca z ziemi nagle ujrzałam trupa kobiety z martwym dzieckiem w ramionach. Ciało nie było jeszcze rozłożone. Pod nimi były kolejne. [...] Niemcy fotografowali cały proces, a potem jedna z gazet opublikowała zdjęcie z tych prac – mój ojciec został sfotografowany na tle wykopanych ciał [...] (Bażan, Tronko, Booth i in., 2000, s. 47–48).

Sam Semen Dombowskij w trakcie przesłuchania zaprzeczył, jakoby miał brać udział w dostarczeniu gazecie materiału w postaci „antysowieckich oszczerczych treści”, i podkreślił: „nigdy nie mówiłem Niemcom takich oszczerstw i dla mnie również nie jest jasne, dlaczego w materiale pojawia się moje nazwisko” (Archiwno-kryminalnoje dzieło No. 3473 po obwinieniu Dombowskiego..., 1945, s. 15–15v).

Nie przeszkodziło to sowieckim organom karnym, a konkretnie Trybunałowi Wojskowemu NKWD w okręgu kijowskim, 16 maja 1945 roku skazać Semena Ksenofontowicza na dziesięć lat łagrów, pięć lat pozbawienia praw publicznych i konfiskatę mienia.

Kulminacja antysowieckiej propagandy na temat tajnego miejsca pochówku ofiar represji politycznych w bykowniańskim lesie pod Kijowem nastąpiła w 1943 roku, kiedy opublikowano ulotkę „Nowa Winnica”, w której stwierdzano:

W czasie badania masowych grobów w Winnicy, gdzie pochowano 10 tys. niewinnych ofiar, w innych miastach Ukrainy odkryto podobne miejsca masowych mordów; znacznie większe pole grzebalne znaleziono pod Kijowem, pole podobnego rozmiaru – pod Żytomierzem, a trzecie pod Kamieńcem Podolskim. [...] Nie tylko naród ukraiński, który ponownie wpadł w ręce Sowietów, lecz także narody rosyjski

i białoruski doświadczyły brutalnego zniszczenia. Rozmiarów „nowej Winnicy” nie da się porównać z krwawym terrorem z lat 1837–1938. „Kolejna Winnica” udowadnia, że bolszewizm się nie zmienił, jeśli chodzi zarówno o idee, jak i o metody (Pocztówka „Nowa Winnica”, 1943).

Pojawienie się tej ulotki wiąże się jednak bezpośrednio z rozpętaaniem w 1943 roku szeroko zakrojonej antysowieckiej akcji propagandowej, co nastąpiło po gruntownym przebadaniu masowych pochówków w Katyniu i Winnicy.

Ogólnie rzecz biorąc, działania propagandowe przyniosły Goebbelsowi jedynie częściowy sukces, zwłaszcza w odniesieniu do narodu niemieckiego. Zwykli Niemcy nie tylko byli głęboko poruszeni, lecz także nabrali przekonania o barbarzyństwie Armii Czerwonej i uświadomili sobie, że z powodu „ich własnego ludobójstwa” wrogowie nie okażą Niemcom litości (Ledford, 2012, s. 588). Przykłady takiej oceny podaje choćby Eugeniusz Cezary Król w swojej monografii (Król, 2006, s. 435).

Jeśli zaś chodzi o nastawienie Polaków i Ukraińców do władzy sowieckiej lub pogorszenie stosunków między aliantami, to antysowiecka kampania ujawniania zbrodni NKWD, zwłaszcza w Katyniu i Winnicy, nie spełniła pokładanych w niej nadziei, mimo że rządy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych szybko doszły do wniosku, że za zbrodnie faktycznie odpowiadał stalinowski reżim (Ledford, 2012, s. 587). Według Jolanty Adamskiej opisywana kampania była największą porażką propagandową III Rzeszy i nie przyniosła jej żadnych korzyści politycznych (Adamska, 2021, s. 416).

Eugeniusz Cezary Król (2006) zauważa w swojej monografii w kontekście Katynia, że antysowiecka kampania z 1943 roku miała wiele cech szczególnych:

- 1) wykorzystywanie tematu ze zwiększoną intensywnością i uwagą przez dłuższy czas, włącznie z ożywianiem zainteresowania nim;
- 2) elastyczne reagowanie na przebieg wydarzeń za pomocą propagandowych środków masowego przekazu, w tym gazet brukowych, w zależności od rozwoju sytuacji i zmian kierunków polityki, zwłaszcza międzynarodowej;
- 3) stosowanie tzw. metody szokowej w formie ustnej (radio), pisemnej (media drukowane) i obrazkowej (zdjęcia i nagrania) przy zajmowaniu się tematem zbrodni NKWD;
- 4) wykorzystywanie różnych technik obiektywizmu i wiarygodności, w tym angażowanie międzynarodowych ekspertów, przedstawicieli różnych organizacji międzynarodowych i delegacji do badania miejsc pochówku;
- 5) odwracanie uwagi od porażek militarnych i maskowanie Holokaustu drogą oskarżania Żydów o mord na polskich oficerach;
- 6) brak doniosłości moralnej kampanii propagandowej.

Wymienione cechy pasują do sytuacji zarówno w Winnicy, gdzie wystąpiły podobne procesy, jak i częściowo we Lwowie, lecz nie mają zastosowania do masowych pochówków w Bykowni.

Analizując znane dzisiaj publikacje na temat pochówków w bykowniańskim lesie, możemy stwierdzić, że znaczna większość artykułów ukazała się w dniach 29–30 września 1941 roku – chodzi o 15 publikacji w językach niemieckim, holenderskim, i węgierskim, natomiast w październiku 1941 roku wyszły co najmniej cztery artykuły w językach polskim i słowackim. Ponadto w języku ukraińskim opublikowano siedem artykułów w październiku 1941 roku, cztery w listopadzie, jeden w kwietniu i jeden w maju 1942 roku.

Jeśli zaś chodzi o Katyń, sama gazeta „Ostdeutscher Beobachter” z Poznania opublikowała ponad 30 artykułów w okresie od 14 kwietnia do 29 maja 1943 roku (Król, 2006, s. 418). W „Völkischer Beobachter” artykuły o Katyniu ukazywały się w każdym wydaniu od 14 do 18 kwietnia 1943 roku. Według wyliczeń Mieczysława Motasa od kwietnia do sierpnia 1943 roku w europejskich publikacjach Katyń wymieniono 42 razy (Wolsza, 2018, s. 18).

W przypadku masowych pochówków w Winnicy ukraińskie gazety, takie jak „Winnycki wisti” i „Nowe ukraińskie słowo”, wydrukowały łącznie ponad 40 różnych tekstów, w tym artykuły opatrzone zdjęciami. Publikacje na ten temat pojawiły się także w innych ukraińskich i niemieckich tytułach.

Co więcej, jak zauważa Król, do końca maja na terenach okupowanych rozpowszechniono około 12 mln egzemplarzy polskojęzycznej broszury Andrzeja Ciesielskiego *Katyń* (1943) i około 20 mln innych ulotek o Katyniu.

Zasadniczo trudno się nie zgodzić z tezą Tadeusza Wolszy, że publikacje na temat masowych grobów cechuje przede wszystkim powtarzalność i anonimowość autorów (Wolsza, 2018, s. 37).

Jednocześnie występuje wyraźna różnica między publikacjami na temat Lwowa, Katynia i Winnicy a publikacjami na temat pochówków w Bykowni i demaskowania zbrodni władz sowieckich w Kijowie – te drugie ukazywały się jako zwykłe doniesienia prasowe, miały jednego autora i opierały się na „zeznanii” jednego świadka. Do pewnego stopnia świadczy to o ograniczonym wykorzystaniu tych informacji w ramach antysowieckiej propagandy, co wynikało być może ze świadomości niemieckich władz na temat ich własnej zbrodni w Babim Jarze pod Kijowem pod koniec września 1941 roku.

Tym samym miejsce zbrodni NKWD w bykowniańskim lesie stało się szczególnym przedmiotem antysowieckiej propagandy w gazetach brukowych nazistowskich Niemiec. Omówione materiały nie wyczerpują tematu i stanowią jedynie część zachowanych dokumentów dotyczących miejsca jednego z największych pochówków ofiar represji politycznych w Ukrainie. Jednocześnie na ich przykładzie jasno widać, jak

w praktyce stosowano wobec wroga podstawowe zasady wojennej propagandy Arthura Ponsonby'ego.

Materiały te pozwalają lepiej zrozumieć bazę źródłową do badań nad tajemnicami byłego obszaru specjalnego NKWD w bykowniańskim lesie, a zarazem ukazują pewne różnice z materiałami dotyczącymi ujawniania zbrodni NKWD we Lwowie, Winnicy czy Katyniu. Stanowi to niewątpliwie dla naukowców zachętę do podjęcia w przyszłości bardziej kompleksowych badań.

(tłum. Aleksandra Arumińska)

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Państwowe Miasta Kijowa (Derżawnyj archiw mista Kyjiwa – DAmK)
 Protokół zasilania Prezydji Kyjiwśkoji miśkoji rady, 20 bereznia 1937 roku
 [Protokół posiedzenia Prezydium Rady Miejskiej Kijowa, 20 marca 1937 roku] (1937).
 DAmK. Zespół R-1, inwentarz 1, sygn. 9686.
 — Riszennia pro widwod ta widmeżuwannia zemli dla specpotreb [Decyzja w sprawie wydzielenia i przeznaczenia gruntów na potrzeby specjalne].
- Biblioteka Naukowa Archiwum Państwowego w Kijowie (Derżawna naukowa archiwna biblioteka – DNAB)
 Pocztówka „Nowa Winnica” (1943). DNAB. Zespół pocztówek, sygn. 3967.
- Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby bezpeky Ukrainy – GDA SBU)
 Archiwno-kryminalnoje dieło No. 3473 po obwinieniju Dombowskogo S. K. 23 marta 1945 – 26 aprielia 1945 [Dokumenty archiwalne na temat sprawy karnej nr 3473 w związku z zarzutami przeciwko Dombowskiemu S.K. 23 marca – 26 kwietnia 1945 roku] (1945). GDA SSU. Zespół 6, inwentarz 1, sygn. 74527.

Publikacje:

- Adamska, J. (2021). *Las Katyński w latach 1940–1943*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Amons, A. (2017). Masowi pochowania żertw politycznych represij 1937–1941 rr. w Ukraini: problemy wyjawłennia ta doslidżennia [Masowe pochówki ofiar represji politycznych w Ukrainie w latach 1937–1941. Problemy identyfikacyjne i badawcze]. W: B. B. Bilaszziwśkyj, T. L. Szeptycka (red.), *Bykiwniańska trahedija w konteksti złoczyniw totalitarnoho režymu (do 15-riczczia zasnuwannia Nacjonalnoho istoryko-memorialnoho zapowidnyka 'Bykiwniański mohyły')*: Zbirnyk statej za materiałamy naukowo-praktycznoji konferencyji (Kyjiw, 8 hrudnia 2016 r.) [Tragedia Bykowni w kontekście zbrodni totalitarnego reżimu (w 15. rocznicę ustanowienia Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Groby Bykowni”). Wybór artykułów na podstawie materiałów z konferencji naukowo-praktycznej (Kijów, 8 grudnia 2016 roku)] (s. 199–222). Kyjiw: b.n.w.
- Amons, A. (2022). Rol i znaczenia tiuremnych zakładiw Kyjiwa u stworenni tajemnoho kładowyszczaz NKWS URSR poblyzu sełyszczaz Bykiwnia [Rola i znaczenie kijowskich więzień w powstaniu tajnego miejsca pochówku NKWD Ukrainśkiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w pobliżu wsi Bykownia]. W: R. Podkur, T. Szeptycka (red.), *Bykiwnia – wid terytoriji smerti do miscia pamiaty (do 20-riczczia zasnuwannia Nacjonalnoho istoryko-memorialnoho zapowidnyka 'Bykiwniański mohyły')*: zbirnyk statej za materiałamy Miżnarodnoji naukowoji konferencyji (Kyjiw, 23 weresnia 2021 r.) [Bykownia – od miejsca śmierci do miejsca pamięci (w 20. rocznicę ustanowienia Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Groby Bykowni”). Wybór artykułów na podstawie materiałów z międzynarodowej konferencji naukowej

- (Kijów, 23 września 2021 roku)] (s. 152–189). Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Amtliches Material zum Massenmord von Katyn: Im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben von der Deutschen Informationsstelle* (1943). Berlin: Franz Eher Nachf. Verlag.
- Amtliches Material zum Massenmord von Winniza: Im Auftrage des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben* (1944). Berlin: Franz Eher Nachf. Verlag.
- Bażan, O.H., Tronko, P.T., Booth, O.M. i in. (red.) (2000). *Pamięć Bykivni: dokumenty ta materiały* [Pamięć o Bykowni. Dokumenty i materiały] (2000). (red. W.O. Sawczuk; przedm. i wstęp J. Sklarenko). Kyjiw: Ridnyj kraj.
- Berkhoff, K.C. (2015). *Bykivnia: How Grave Robbers, Activists, and Foreigners Ended Official Silence about Stalin's Mass Graves near Kiev*. W: É. Anstett, J.-M. Dreyfus (red.), *Human Remains and Identification: Mass Violence, Genocide, and the Forensic Turn* (s. 59–82). Manchester: Manchester University Press.
- Bilas, I. (1994). *Represywno-karalna systema w Ukraini 1917–1953: Suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz* [System represyjno-karny w Ukrainie w latach 1917–1953. Analiza społeczno-polityczna i historyczno-prawna], t. II. Kyiv: Lybid-Army of Ukraine.
- Brywko, M. (2016). *Radjańska propahanda 1937–1938 rokach pro politiczni represji* [Sowiecka propaganda z lat 1937–1938 na temat represji politycznych]. *Nowi storinky istoriji Donbasu*, t. 25, s. 179–189.
- Brywko, M. (2018). *Polityczni represiji 1937–1938 rokiw na storinkach oswitnich drukowanych wydań jak element propahandy* [Represje polityczne z lat 1937–1938 na kartach drukowanych publikacji edukacyjnych jako element propagandy]. W: A.O. Halycz (red.), *Mas-media na złami epoch: realyji ta perspektywy rozwytku (materiały Wseukrajinskoji naukowo-praktycznoji konferencyji)* [Środki masowego przekazu na przełomie epok: realia i perspektywy rozwoju. Materiały z ogólnoukraińskiej konferencji naukowo-praktycznej] (s. 85–94). Starobilsk: DZ „LNU named after Taras Shevchenko”.
- Bykiwnianska trahedija: imena z bezimennykh mohyl – 2022 (Czastyna 1–4) [Tragedia Bykowni. Imiona z bezimiennych grobów – 2022 (cz. 1–4)]. (2022). *Bykiwnianski mohyły. Nacionalnyj istoriko-memorialnyj zapowidnyk*, Maj 3, 6, 10, 13 [Państwowy Rezerwat Historyczno-Memorialny „Groby Bykowni”. 3, 6, 10, 13 maja]. Pobrane z: <https://bykivnia.org.ua/bykiwnianska-trahediia-imena-z-bezimennykh-mohyl-2022-chastyna-1>; <https://bykivnia.org.ua/bykiwnianska-trahediia-imena-z-bezimennykh-mohyl-2022-chastyna-2>; <https://bykivnia.org.ua/bykiwnianska-trahediia-imena-z-bezimennykh-mohyl-2022-chastyna-3>; <https://bykivnia.org.ua/bykiwnianska-trahediia-imena-z-bezimennykh-mohyl-2022-chastyna-4> [dostęp: 11.01.2023].
- Ciesielski, A. (1943). *Katyń*. Warszawa: Gebethner Wolff.
- Der Massenmord im Walde von Katyn: Ein Tatsachenbericht auf Grund amtlicher Unterlagen* (1943). Berlin: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachf. GmbH.
- Die GPU. Mütete in Kiew (1941). *Briesetal-Bote*, 29 września, s. 4.
- Diewerge, W. (1941). *Deutsche Soldaten sehen die Sowjet-Union. Feldpostbriefe aus dem Osten* [Niemieccy żołnierze w Związku Sowieckim. Listy ze Wschodu]. Berlin: Wilhelm Limpert-Verlag. Pobrane z: <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/feldpost.htm> [dostęp: 21.02.2022].
- Filimonichin, W. (2022). *Prawnyky – hromadiany Druhoji Reczi Pospolytoji z Ukrainśkoho (Kyjiwśkoho) katynśkoho spysku* [Prawnicy – obywatele II Rzeczypospolitej z Ukrainśkiej (Kijowskiej) Listy Katyńskie]. W: R. Podkur, T. Szeptycka (red.), *Bykiwnia – wid terytoriji smerti do miscia pamiaty (do 20-riczczia zasnuwannia Nacionalnoho istoryko-memorialnoho zapowidnyka ‘Bykiwnianski mohyły’): zbirnyk statej za materialamy miżnarodnoji naukowej konferencyji (Kyjiw, 23 weresnia 2021 r.)* [Bykownia – od miejsca śmierci do miejsca pamięci (w 20. rocznicę ustanowienia Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Groby Bykowni”). Wybór artykułów na podstawie materiałów z międzynarodowej konferencji naukowej (Kijów, 23 września 2021 roku)] (s. 349–374). Kyjiw: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy.
- GPU szalało także i w Kijowie (1941). *Goniec Krakowski*, nr 230, 1 października, s. 1.
- GPU-Morde auch in Kiew (1941). *Stajerski Gospodar*, 11 października, s. 8.

- GPU. Morde in Kiew (1941a). *Rheinsberger Zeitung*, 29 września, s. 2.
- GPU. Morde in Kiew (1941b). *Teltower Kreisblatt*, 29 września, s. 2.
- GPU. Morde in Kiew (1941c). *Baruther Anzeiger*, 29/30 września, s. 1.
- Himka, J.-P. (2013). Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: Krakivs'ki Visti, The NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation. W: O. Bartov, E.D. Weitz (red.), *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (s. 378–398). Bloomington: Indiana University Press.
- Hippler, F. (reż.) (1943). *Im Wald von Katyn*. Germany: Universum Film AG.
- Kiknadze, V.G. (2021). „Katyn” w propagandzie, prawowych ocenkach i sudiębnych rieszenijach, naucznom, politiceskom i obszczestwiennom diskursie [Katyń w propagandzie; oceny prawne, decyzje sądowe, dyskurs naukowy, polityczny i publiczny], *Woprosy Istorii*, nr 4 (1), s. 74–93.
- Kisielow, S. (1990). Archipeląg Bykownia, *Komsomolskoje znamia*, 9 października, s. 4–5.
- Kola, A. (2012). Archeologia wybywstwa. Tajemni cwyntari NKWD u Charkowi ta Bykiwni [Archeologia mordu. Tajne cmentarze NKWD w Charkowie i Bykowni], *Ukrainskyj Tyżdeń*, 21-27 września (special project), s. 16–21.
- Kollmus, A.P. (1941a). GPU-Morde auch in Kiew aufgedeckt, *Wiener Neueste Nachrichten*, 29 września, s. 2.
- Kollmus, A.P. (1941b). GPU-Morde auch in Kiew aufgedeckt, *Innsbrucker Nachrichten*, 29 września, s. 7.
- Kollmus, A.P. (1941c). GPU-Morde auch in Kiew: Hunderte der zu Tode Gequälten verscharrt, *Berliner Börsen-Zeitung*, 30 września, s. 3.
- Korniłowa, O. (2021). Wozniknowienije i stanowlenije „Katyni” kak miesta pamiatii: propagandistskaja opieracyja Trietjego riejcha w 1943 godu [Geneza Katynia jako miejsca pamięci. Akcja propagandowa III Rzeszy z 1943 roku], *Nauka. Obszczestwo. Oborona*, nr 9 (3). Pobrane z: <https://www.noo-journal.ru/vak/2021-3-28/article-0289/> [dostęp: 11.02.2023].
- Kras, N. (2016). *Periodika III-go Rejcha o Winnickoj tragedii* [Czasopisma III Rzeszy o tragedii w Winnicy]. Pobrane z: <https://proza.ru/2016/03/20/1938> [dostęp: 16.05.2022].
- Kropaczew, S.A. (2011a). „Bolszoj terror” i jego żertwy w zierkale sowietskoj propagandy 1937–1938 [Wielki terror i jego ofiary w świetle sowieckiej propagandy, 1937–1938], *Rossyjskaja istorija*, nr 2, s. 116–124.
- Kropaczew, S.A. (2011b). Sowietskaja propaganda 1937–1938 godow o massztabach massowych politiceskich riepriessij [Sowiecka propaganda z lat 1937–1938 na temat skali masowych represji politycznych]. *Wiestnik Adygiejskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta. Serija 1: Regionowiedienije: filozofija, istorija, socjologija, jurisprudencyja, politologija, kulturologija*, nr 2, s. 65–76.
- Król, E.C. (2006). *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*. Warszawa: Collegium Civitas, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Oficyna Wydawnicza „Rytm”.
- Kunert, A.K. (2021). Ujawnienie sowieckiej zbrodni katyńskiej przez Niemców (11–15 kwietnia 1943 roku), *Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, nr 2 (16), s. 97–126.
- Ledford, K.F. (2012). Mass Murderers Discover Mass Murder: The Germans and Katyn, 1943, *Case Western Reserve Journal of International Law*, t. 44, nr 3, s. 577–589. Pobrane z: <https://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol44/iss3/22> [dostęp: 11.02.2023].
- Majewskij, O. (2017). Widobrażennia Winnickoj trahedji u dzerkali nacystkoj propagandy [Tragedia Winnicy w świetle nazistowskiej propagandy]. *Ukrainskyj istorycznyj zbirnyk*, nr 19, s. 240–257.
- Majewskij, O. (2018). *Polityczni plakat i karykatura jak zasoby ideolożicnoji borot'by w Ukraini 1939–1945 rr. Monohrafija* [Plakaty polityczne i karykatury jako środki walki ideologicznej w Ukrainie w latach 1939–1945. Monografia]. O.J. Łysenko (red.). Kyjw: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy.
- Melnyczuk, O.A., Dowganiuk, W.Ju. (2020). Winnicka trahedija w ideolożicnomu protystojanni Nimeczczy ny ta SRSR na zawerszalnomu etapi wojny [„Tragedia Winnicy” w ideologicznej konfrontacji Niemiec i ZRSR w końcowej fazie wojny]. *Wczeni zapysky Tawrijskoho nacjonalnoho uniwersitetu imeni W. I. Wernadśkoho. Serija Istorija*, t. 31 (70), nr 3, s. 48–58.
- Morawski, R. (2013). Katyń w niemieckiej propagandzie, *Pamięć.pl*, nr 12 (21), s. 10–13. Pobrane z: <https://pamiec.pl/pa/teksty/artykuly/14738.KATYN-W-NIEMIECKIEJ-PROPAGANDZIE-artykul-Radoslaw-Morawskiego.html> [dostęp: 04.08.2023].

- Morelli, A. (2001). *Principes élémentaires de propagande de guerre. Utilisables en cas de guerre, chaude ou tiède...* Bruxelles: Editions Labor.
- Ontzettende vondsten in Kiev (1941a). *Nieuwe Apoldoornsche Courant*, 29 września, s. 1.
- Ontzettende vondsten in Kiev (1941b). *De Limburger*, 30 września, s. 1.
- Ontzettende vondsten in Kiev (1941c). *De Banier*, 30 września, s. 1.
- Nakaz No. 2445/M wid 23 czerwca 1941 r. narkoma derżawnoji bezpeky W. Mierkułowa [Rozkaz nr 2445/M ludowego komisarza bezpieczeństwa państwowego W. Mierkułowa] (1994). *Z archiwów WUCzK-HPU-NKWD-KHB*, nr 1, s. 192.
- Ponsonby, A. (2022). *Kłamstwa czasów wojny. Propaganda podczas pierwszej wojny światowej* (tłum. R. Bąkowicz). Wrocław: Wydawnictwo Wektory.
- Popowa, O. (2011). „Worożi praktyky”: doswid interpretaciji korespondentamy hazety „Socjalistyczny Donbas” (1936–1938) [„Wrogie praktyki”: doświadczenie interpretacji przez korespondentów gazety „Socjalistyczny Donbas” (1936–1938)]. *Nowi storinky istoriji Donbasu*, t. 20, s. 95–106.
- Prezydent Republiki Polska Andrzej Duda wszanuwaw pamiat´ żertw totalitaryzmu u Bykiwni [Prezydent RP Andrzej Duda uczcił pamięć ofiar totalitaryzmu w Bykowni] (2020). *Nacjonalnyj istoriko-memorialnyj zapowidnyk „Bykiwniański mohyły”*, 12 października. Pobrane z: <https://bykiwnia.org.ua/prezydent-respubliki-polskcha-andzhey-duda-vshanuvav-pam-iat-zhertv-totalitaryzmu-u-bykiwni> [dostęp: 26.10.2023].
- Prezydent Republiki Polska wszanuwaw pamiat´ zagiblich u Bykiwni [Prezydent RP uczcił pamięć pomordowanych w Bykowni] (2015). *Nacjonalnyj istoriko-memorialnyj zapowidnyk „Bykiwniański mohyły”*, 15 grudnia. Pobrane z: <https://bykiwnia.org.ua/prezydent-respubliki-polskcha-vshanuvav-pam-iat-zahybykh-u-bykiwni> [dostęp: 26.10.2023].
- Siekrietyne dokumenty iz osobych papok [Tajne dokumenty z teczek specjalnych] (1993). *Woprosy istorii*, nr 1, s. 3–22.
- Szapował, I.I. (2017). Traces matérielles des répressions staliniennees à Bykownia, Ukraine (tłum. F.-X. Nérard), *Les Cahiers Sirice*, nr 19, s. 55–76.
- Szlachom mordowań [Na szlaku zbrodni] (1941). *Ukrajinske słowo*, 8 października, s. 2.
- Stelnykowicz, S. (2014). *Winnyčka trahedija jak osnowa nimeckoji antyradjanskoji propahandy (trawerń-żowteń 1943 r.)* [Tragedia w Winnicy jako podstawa niemieckiej propagandy antysowieckiej (maj–październik 1943 roku)]. W: *Winnyczczyna w roky Druhoji switowoji wojny 1939–1945: Materiały XXVI Wseukrajinskoji nauk. ist. -krajeznawczoji konf. 10–11 żowtnia 2014 r.* [Winnica podczas II wojny światowej 1939–1945. Materiały z XXVI ogólnoukrajinskiej konferencji poświęconej nauce, historii i historii lokalnej, 10–11 października 2014 roku] (s. 277–285). Winnycia: b.n.w.
- Suchariw A. (red.) (1989). *Niurnbierskij proces. Sbornik materialow w 8-mi tomach* [Proces norymberski. Wybór materiałów w ośmiu tomach], t. 3. Moskwa: Juridiczeskaja literatura.
- The Katyn Forest Massacre: Hearings Before the Select Committee to Conduct an Investigation of the Facts, Evidence and Circumstances of the Katyn Forest Massacre. Part. 5 (Frankfurt, Germany). April 21, 22, 23, 24, 25, and 26, 1952* (1952). Washington: United States Government Printing Office.
- Tytarenko, D. (2010). „Nimecka propahanda w Ukraini musyt´ zdzijsniuwatysia...”: cili nacyskkoji propahandy w Ukraini u switli nimeckych dokumentiw [„Trzeba prowadzić niemiecką propagandę w Ukrainie...”: cele nazistowskiej propagandy w Ukrainie w świetle niemieckich dokumentów], *Hileja: naukowyj wisnyk*, nr 36, s. 478–484.
- U Lwiwskich tiurmach NKWD [W lwowskich więzieniach NKWD] (1941). *Ukrajinski szczodenni wisty (Lwów)*, 5 lipca, s. 2.
- Ubywstwa w Kyjewi [Mordy w Kijowie] (1941). *Żowkiwski wisti*, 5 października, s. 2.
- Unvorstellbare Greuel der befreiten Ukraine (1941). *Völkischer Beobachter*, 6 lipca, s. 1.
- Urban, T. (2019). *Katyń. Zbrodnia i walka propagandowa wielkich mocarstw* (tłum. E. Ziegler-Brodnicka). Warszawa: Wydawnictwo „Bellona”.
- Wasylyszyn, W. (2016). *Osnowni pidchody do rozuminnia propahandy teroryzmu* [Podstawowe koncepcje rozumienia propagandy terroryzmu]. *Informacyja i prawo*, nr 2 (17), s. 99–105.
- Wizyt do Zapowidnyka Wicemarszałka Sejmu Republiki Polska Małhorzaty Hosiewskoji. [Wizyta wicemarszałek Sejmu RP Małgorzaty Gosiewskiej] (2022). *Bykiwniański mohyły. Nacjonalnyj istoriko-memorialnyj zapowidnyk [Państwowy Rezerwat Historyczno-*

-*Memorialny „Groby Bykowni”*], 3 października. Pobrane z: <https://bykivnia.org.ua/vizyt-do-zapovidnyka-vitsemarshalka-seymu-respubliky-polshcha-malhozhaty-hosievskoi> [dostęp: 11.01.2023].

Wolsza, T. (2018). *Dotyk Katyńia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 r.* Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Zwirstwa enkawedystiw u Kyjewi [Zbrodnie NKWD w Kijowie] (1941b). *Ukrajnśkyj hołos*, 16 października, s. 2.

Zwirstwa enkawedystiw u Kyjewi [Zbrodnie NKWD w Kijowie] (1941c). *Rohatynśke słowo*, 18 października, s. 1.

Zwirstwa enkawedystiw u Kyjewi [Zbrodnie NKWD w Kijowie] (1941d). *Naszi Wisti*, 26 października, s. 3.

Zwirstwa enkawedystiw u Kyjewi [Zbrodnie NKWD w Kijowie] (1941a). *Lwiwski Wisti*, 4 października, s. 3.